

DOI 10.26886/2414-634X.9(18)2017.2

UDC: 378.6:37.035.(477)

PEDAGOGICAL APPROACHES TO THE FORMATION OF SOCIAL MATURITY OF STUDENTS OF HIGHER AGRARIAN EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE TEACHING AND EDUCATIONAL PROCESS

PhD in Pedagogical Sciences, I. Danchenko

Kharkov National Technical University of Agriculture named after Peter Vasilenko, Ukraine, Kharkiv

The necessity of reviewing the requirements regarding the content and nature of professional training of agricultural specialists in higher education is substantiated. The strategic tasks of reforming higher agrarian education are the transformation of quantitative indicators of educational services into qualitative ones. This requires the search for fundamentally new approaches to the implementation of professional training of agricultural students and their socialization in higher agrarian educational institutions. Theoretical approaches to the study of the problem of technological development of the teaching and educational process of higher education are analyzed. The main approaches to ensuring the effectiveness of pedagogical technology for the formation of social maturity of students of higher agrarian educational institutions are singled out, namely: humanistic, competence, personality-oriented, activity-oriented, axiological, synergistic, acmeological, technological. The results of the research can be used in the system of professional training of future agricultural specialists.

Key words: pedagogical technology of social maturity of students of higher agrarian educational institutions, humanistic, competence, personality-oriented, activity-oriented, axiological, synergetic, acmeological, technological approaches.

кандидат педагогічних наук, Данченко І. О. Педагогічні підходи до формування соціальної зрілості студентів вищих аграрних навчальних закладів у навчально-виховному процесі / Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка, Україна, Харків

Обґрунтовано необхідність перегляду вимог щодо змісту і характеру професійної підготовки фахівців-аграріїв у вищій школі. Стратегічними завданнями реформування вищої аграрної освіти, є трансформація кількісних показників освітніх послуг у якісні. Це зумовлює необхідність пошуку принципово нових підходів до здійснення професійної підготовки студентів-аграріїв і їх соціалізації у вищих аграрних навчальних закладах. Проаналізовано теоретичні підходи до вивчення проблеми технологізації навчально-виховного процесу вищої школи. Виділено основні такі основні підходи щодо забезпечення ефективності педагогічної технології формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ, а саме: гуманістичний, компетентнісний, особистісно-орієнтований та діяльнісно-орієнтований, аксіологічний, синергетичний, акмеологічний, технологічний. Результати дослідження можуть бути використані у системі професійної підготовки майбутніх фахівців-аграріїв.

Ключові слова: педагогічна технологія формування соціальної зрілості студентів вищих аграрних навчальних закладів, гуманістичний, компетентнісний, особистісно-орієнтований, діяльнісно-орієнтований, аксіологічний, синергетичний, акмеологічний, технологічний підходи.

кандидат педагогических наук, доцент Данченко И. А. Педагогические подходы к формированию социальной зрелости студентов высших аграрных учебных заведений в учебно-воспитательном процессе / Харьковский национальный технический

университет сельского хозяйства имени Петра Василенка, Украина, Харьков

Обоснована необходимость пересмотра требований относительно содержания и характера профессиональной подготовки специалистов-аграриев в высшей школе. Стратегическими задачами реформирования высшего аграрного образования, является трансформация количественных показателей образовательных услуг в качественные. Это требует поиска принципиально новых подходов к осуществлению профессиональной подготовки студентов-аграриев и их социализации в высших аграрных учебных заведениях. Проанализированы теоретические подходы к изучению проблемы технологизации учебно-воспитательного процесса высшей школы. Выделены основные подходы по обеспечению эффективности педагогической технологии формирования социальной зрелости студентов высших аграрных учебных заведениях, а именно: гуманистический, компетентностный, личностно-ориентированный, деятельно-ориентированный, аксиологический, синергетический, акмеологический, технологический. Результаты исследования могут быть использованы в системе профессиональной подготовки будущих специалистов-аграриев.

Ключевые слова: педагогическая технология формирования социальной зрелости студентов высших аграрных учебных заведений, гуманистический, компетентностный, личностно-ориентированный, деятельностно-ориентированный, аксиологический, синергетический, акмеологический, технологический подходы.

Вступ Серед основних тенденцій модернізації сучасної аграрної освіти важливою і значущою є її діяльнісна спрямованість. Зокрема, І. Бех підкреслює, що тривалий час загальноосвітня та професійна школа спиралися на позиції гностичного, «знаннєвого» підходу, головним завданням якого було формування в студентів міцних систематизованих знань (уміння і навички завжди виступали другорядними компонентами). Наразі сьогодні акценти змінюються – від гностичного підходу до компетентісного підходу: основна мета вищої освіти спрямовується на формування здібностей до активної, продуктивної праці в усіх її формах; творчої професійної діяльності з метою саморозвитку і самореалізації особистості [1, с. 6].

Стратегічними завданнями реформування вищої аграрної освіти, є трансформація кількісних показників освітніх послуг у якісні. Це зумовлює необхідність пошуку принципово нових підходів до здійснення професійної підготовки студентів-аграріїв і їх соціалізації у вищих аграрних навчальних закладах (далі ВАНЗ), від яких в нових соціальних умовах слід чекати нового професійного мислення, високої мобільності, комунікативної компетентності, особистісного самовизначення. Підґрунтям оновленої освіти є саме соціальна її складова, зокрема, діяльність спрямована на формування високого рівня соціальної зрілості студентів ВАНЗ, яка складає передумови для підготовки у вищому аграрному навчальному закладі фахівців, які покликані стати активними суб'єктами діяльності та спілкування, здатні реалізовувати у своїй професії власний спосіб буття, готовність ефективно розв'язувати професійні завдання, брати на себе відповідальність за їх вирішення, розширювати рамки професійної діяльності.

Шляхи вирішення проблеми формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ лежать у площині методологічних та

загальнотеоретичних підходів до професійного і особистісного розвитку майбутніх фахівців-аграріїв, що становить предмет філософських, політичних, соціологічних, культурологічних, психологічних та педагогічних дискусій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій Технологізація освітнього простору бере свої витоки з наукових здобутків І. Павлова, В. Бехтерева, О. Ухтомського, С. Шацького та інших. Метою технологізації навчально-виховного процесу є створення всебічно обґрунтованих проєктів, які гарантують одержання прогнозованого результату. Проблеми технологізації навчально-виховного процесу не є новою у сучасному науковому дискурсі. Вона є об'єктом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників (В. Безпалько, С. Сисоєва, О. Пєхота, Г. Назарова, В. Онишук, Ю. Гурчанінова та ін.).

Проблема соціальної зрілості знайшла відображення у працях філософів (Л. Буєвої, Ю. Бардіна, О. Гундар та ін.), соціологів (І. Половинки, Л. Сохань, Ф. Філіпова, В. Ядова та ін.), психологів (Г. Гартман, Н. Міллер, О. Кисельова, В. Мухіна, Б. Паригін, А. Петровський, Д. Фельдштейн та ін.). Механізми досягнення соціальної зрілості та умови її формування розкрито в концепціях зарубіжних та вітчизняних педагогів: А. Лай, Є. Мейман, А. Біне, А. Макаренко, С. Шацький, Т. Мальковська. В. Семенов та інші. Проблема формування соціальної зрілості особистості означена в працях науковців: Л. Конішевська, О. Михайлова, А. Позднякова, В. Радула, Г. Яворської та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблем Разом із тим, теоретичний аналіз наукових праць свідчить, що проблема забезпечення процесу формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ педагогічною технологією формування соціальної

зрілості студентів ВАНЗ ще не стала предметом цілісного наукового дослідження.

Формулювання мети статті та завдань Звідси важливим стає виділення системи педагогічних принципів, за яких у навчально-виховному процесі забезпечується ефективне формування соціальної зрілості студентів-аграріїв.

Виклад основного матеріалу статті Сучасні тенденції оцінювання ефективності якості освіти О. Овчарук характеризує трьома показниками: змісту, процесу навчання та виховання, результатів [8, с.15]. Зміна принципу призводить до зміни підходу – визначеної позиції, точки зору, що обумовлює дослідження, проектування, організацію будь-якого явища, процесу.

У словниковому тлумаченні В. Даля «підхід» визначається як: «йти під гору будь-чого, бути підґрунтям чого-небудь». Підхід відзначається певною ідеєю, концепцією і центрується на основній для нього одній категорії [9].

Контент-аналіз наукових досліджень дозволив нам виділити такі основні підходи щодо забезпечення ефективності педагогічної технології формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ, а саме: гуманістичний, компетентнісний, особистісно-орієнтований та діяльнісно-орієнтований, аксіологічний, синергетичний, акмеологічний, технологічний (Рис. 1).

Найбільш узагальненим серед підходів формування соціальної зрілості особистості студентів ВАНЗ, який скеровує сучасну парадигму вітчизняної освіти та виховання і, відповідно, зумовлює більшість принципів її організації є гуманістичний підхід. В основу гуманізації навчання та виховання покладено ідеї про здатність кожного зі студентів до всебічного самовдосконалення, самоцінність їх особистостей, право проявляти й розвивати свої здібності в умовах

позитивної морально-психологічної атмосфери навчально-виховного процесу, необхідність і доцільність надання їм самостійності, можливостей для самореалізації, повага до їхньої самобутності тощо [2, с. 56].

Цінність запровадження цього підходу у процесі формування соціальної зрілості особистості студентів ВАНЗ полягає в тому, що він дозволяє не тільки розкрити й відповідно розвинути особистість студента, але й сформувати в його особі гуманістично спрямовану особистість. Зазначений підхід до формування соціальної зрілості особистості студентів ВАНЗ набуває своєї реалізації в особистісній орієнтації навчального процесу.

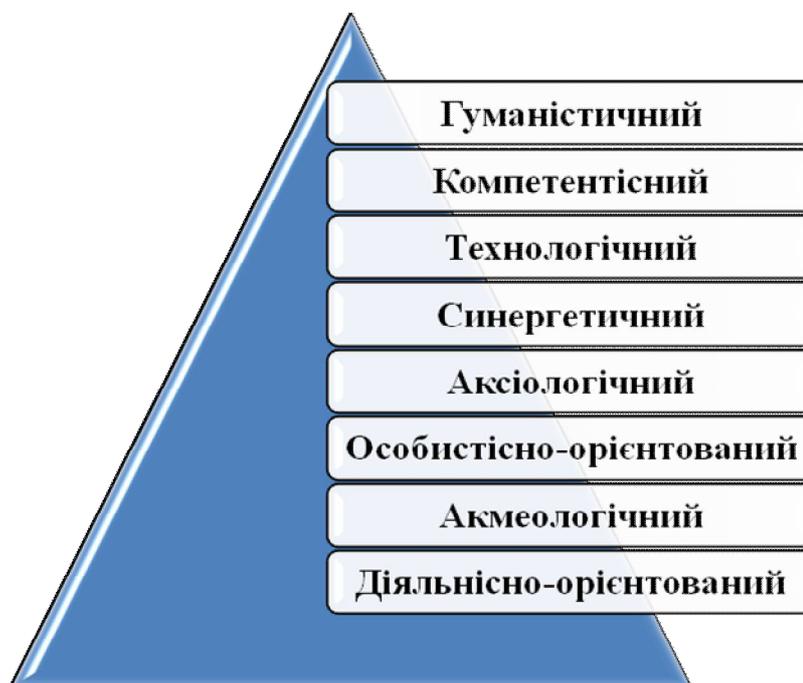

Рисунок 1. Педагогічні підходи до формування педагогічної технології формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ

Особистісно-орієнтований підхід передбачає здійснення формування соціальної зрілості особистості студентів ВАНЗ через проектування змісту й методичного забезпечення з урахуванням: індивідуальних особливостей суб'єктів навчально-виховного процесу ВАНЗ: специфіки когнітивних, емоційних, комунікативних, мотиваційних

та інших процесів і, зокрема, здібностей, потреб, мотивів, інтересів, особистісних якостей студентів тощо, що означає визнання самоцінності їх особистостей; особистісних ресурсів: знань, умінь, навичок, які акумулюються в межах їх індивідуального досвіду [6, с. 14].

На протигагу авторитарно-дисциплінарній моделі навчання та виховання студенти виступають суб'єктами навчально-виховної діяльності, які постійно розвиваються, саморозвиваються і самовдосконалюються [4, с. 9], а також впливають на її хід на всіх етапах навчання та виховання: визначення мети, планування, організація, рефлексія й оцінювання тощо.

В сучасних умовах принцип «виховуючого навчання» слід замінити принципом «навчального виховання», де головною метою стає виховання особистості, зауважує В. Кремень. Цей принцип, на думку науковця, передбачає, що головним показником результативності й ефективності діяльності стають рівень і стійкість засвоєння культури, моральність й соціальна зрілість особистістю, які мають виявлятися в її житті й діяльності, повсякденній поведінці, у характері й особливостях її потребнісно-мотиваційної сфери, в динаміці розвитку індивідуальних здібностей та пізнавальних можливостях [3, с. 418].

Іще одна особливість застосування в процесі формування соціальної зрілості особистісно-орієнтованого підходу стосується створення умов зовнішньої психологічної підтримки розвитку особистості студентів. Мова йде про психологічну службу, що створена у вузах ВАНЗ для надання індивідуальної консультативної діяльності з усіма суб'єктами навчально-виховного процесу. У ВАНЗ переважають групові форми занять, які більше придатні для розвитку мислення, а не розвитку приховання сторін особистості, тому особистий контакт

студента з педагогом може бути дієвим засобом індивідуальної підтримки, якщо студент відчуває таку потребу і усвідомлює це.

Очікуваним результатом застосування особистісно-орієнтованого підходу до формування високого рівня соціальної зрілості особистості студентів ВАНЗ є усвідомлення ними значення та оволодіння механізмами соціальної взаємодії з урахуванням особистісних якостей суб'єктів взаємодії.

У свою чергу, застосування компетентісного підходу - спрямованість педагогічного процесу на формування ключових (базових, основних) і предметних компетентностей особистості, результатом якого є сформована загальна компетентність людини (сукупність ключових компетентностей - інтегрованих здібностей особистості, які дозволяють здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культуродоцільні види діяльності, ефективно розв'язувати відповідні проблеми, що відповідають багатоманітним сферам життя та сприяють досягненню успіху) [10, с. 33], що зумовлюється, з одного боку, компетентісною парадигмою національної освіти та виховання, а з іншого – специфікою предмета даного дослідження.

По-перше, і діяльнісна, і психолого-педагогічна підготовка студента до ефективної соціальної взаємодії здійснюється у компетентісному форматі, через комплексне оволодіння студентами знаннями, вміннями, навичками, способами діяльності в умовах розвитку їх здібностей і ціннісних орієнтирів.

По-друге, доцільність запровадження компетентісного підходу зумовлена ще й тим, що формування соціальної зрілості студентів впливає на розвиток складових компетентісної ієрархії, які студенти зможуть реалізувати в процесі соціальнозначимої діяльності.

Доцільність використання наступного – діяльнісно-орієнтованого підходу до формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ зумовлена, насамперед, завданнями останньої. Адже перед студентами постає необхідність вдосконалюватись у різних видах діяльності. Це означає, що процес формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ має проектуватись ще й у діяльнісному форматі, з урахуванням її основних показників і складових (суб'єкта, процесу, предмета, способів, результату і, зокрема, внутрішніх і зовнішніх умов її здійснення) [5, с.13]. При чому, необхідно підкреслити, що життєвий шлях людини в цілому не можна відірвати від професійного становлення особистості. Більшість людей проходить через певні стадії розвитку в подібні вікові періоди, причому їм відповідають і стадії професійного розвитку. Важливим джерелом поступального розгортання можливостей особистості, зміни її окремих компонентів і структур є постановки мети в динаміці розгортання конкретної діяльності. З цим механізмом розвитку безпосередньо пов'язано і процес формування і конкретизації мотивів діяльності, що на кожному етапі даного процесу, проходячи визначені фази зміни, розгортаються і збагачуються конкретним змістом і діяльнісною спрямованістю та стають спонукальними факторами психічного розвитку.

Зокрема, Б. Ломов підкреслює, що у забезпеченні інтеграції особистості ведучу роль відіграє її спрямованість: «Саме вона виступає в ролі «спонукальної системи», що визначає вибірковість відносин до активності особистості» [6, с. 11]. Спрямованість особистості через систему мотивів діяльності як суб'єктивне відображення об'єктивних потреб у праці є чинником діяльності на основі реалізації психологічного потенціалу особистості.

Використання діяльнісного підходу до формування соціальної зрілості студентів рекомендується деякими зарубіжними педагогами в

тих випадках, коли потрібно дещо абстрагуватись від продукту діяльності на користь того, як вона організована; яким чином, за допомогою яких прийомів і стратегій вирішуються труднощі в її процесі [11, с 10]. В цьому розумінні він є дидактичною та виховною матрицею процесу формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ і являється додатковою причиною освоєння підходу як одного з основних знарядь реалізації студентами одержаної підготовки на практиці.

Крім того, сенс впровадження діяльнісного підходу полягає у тому, що студент не тільки використовує та точно повторює вірний спосіб, прийом дій, а самостійно вирішує питання застосування його у конкретних умовах. Для цього викладачу потрібно спроектувати таку ситуацію, в якій раніше знайдений спосіб буде неефективним, неприродним, тобто сама ситуація буде потребувати модифікації вже засвоєного або конструювання зовсім нового способу дій. Підхід до навчально-виховного процесу як до діяльності дає можливість переглянути погляди на знання та вміння, їх роль та співвідношення. З позиції такого підходу знання, уміння та навички стають не метою навчання та виховання, а тільки засобом, вони засвоюються для того, щоб виконувати конкретну діяльність, щоб формувати певні соціально схвалювані особистісні якості, а не засобом підвищення ерудиції та адаптивності.

Застосування технологічного підходу до процесу формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ означає, що його процес проектується на рівні й у форматі педагогічної технології. Поняття технологія, в даному випадку розуміється як така побудова діяльності педагога і студента, в якій всі дії, що входять до її складу, спрямовані в певній цілісності й послідовності, а виконання їх передбачає досягнення необхідного результату [5]. Використання цього підходу означає можливість такого проектування процесу, що забезпечує гарантовані результати і мінімізує перешкоди, які можуть виникнути. Ці

переваги технологічного проектування і зумовили його вибір.

Удосконалення процесу виховання особистості, до якого необхідно віднести процес формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ детермінує звернення до аксіологічного підходу, специфіка якого полягає в тому, що ціннісні орієнтації студентів не тільки вивчаються і беруться до уваги в ході реалізації педагогічної технології формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ, але й підлягають цілеспрямованому впливу, результат якого оцінюється на початку, протягом відповідної роботи і по його закінченні.

Проблема цінностей завжди була в центрі уваги філософів, психологів, педагогів, соціологів, культурологів (І. Бех, С. Кримський, П. Ігнатенко, Д. Тхоржевський, К. Чорна, В. Андрущенко, В. Шинкарук, О. Вишневський, І. Лебідь, О. Березюк, О. Джуринський, І. Дзюба, А. Фісун та інших).

У контексті нашого дослідження аксіологічний підхід забезпечує формування у студентів-аграріїв системи загальнолюдських і національних цінностей і позитивних мотивацій досягнення мети їх життєдіяльності. Цінності відіграють роль системи координат людського світу, що сприяють його стійкості й організують цілеспрямовану людську діяльність [10, с.12]. Завдяки їм у суспільстві відбувається формування різного рівня мотивів і цілей особистості та визначення засобів їх забезпечення. Тому вважаємо, що формування системи ціннісних орієнтацій студентів-аграріїв сприятиме формуванню високого рівня їх соціальної зрілості.

Синергетичний підхід, значення якого полягає у створенні педагогічних умов для підвищення результатів навчально-виховної діяльності, розвитку прагнення студентів до творчості і значно стимулює мотивацію [4].

Сутність синергії визначають формулою: $1+1>2$, що часто

розуміється в педагогіці як більша ефективність діяльності кожного учасника навчально-виховного процесу у співпраці з іншими, ніж в індивідуальному режимі [8].

Це розуміння підходу акумулюємо у наступних положеннях: процес формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ відбувається в межах освітньо-виховної парадигми, як відкритий нелінійний діалог викладача і студентського колективу, метою якого є спільне вирішення проблемної ситуації в умовах попередньої невизначеності й можливості вибору шляхів і засобів діяльності; способи вирішення проблемної ситуації зумовлюються ціннісними орієнтирами та особистісним баченням суб'єктів навчально-виховного процесу ВАНЗ; роль викладача полягає у створенні умов для самостійного засвоєння студентами знань, їх активної й продуктивної творчості; взаємовідносини викладача і студентів під час формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ можна охарактеризувати як інтерактивні; зміст та методи педагогічного впливу узгоджуються з провідною діяльністю студентського віку.

Акмеологічний підхід (О. Бодальов, В. Максимова, М. Поташник, В. Панасюк та ін.) окреслює особливості розвитку особистості на певному віковому відрізку, здатної до досягнення вершин власної компетентності; визначає, до якої педагогічної системи має бути включена особистість, щоб відбувався перехід від вершини до вершини в особистісному розвитку.

Акмеологічний підхід до процесу формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ передбачає вивчення особистості як цілісного феномена в єдності її суттєвих сторін; орієнтації всіх суб'єктів навчально-виховного процесу на саморозвиток і самовдосконалення, мотивації високих досягнень, прагненні високих результатів, життєвих успіхів; організації творчої діяльності студентів, створенні необхідних

умов для самореалізації її творчого потенціалу. За умов застосування акмеологічного підходу до формування соціальної зрілості студентів домінуючу роль відіграє проблема розвитку творчих здібностей професіоналів. При цьому творчий потенціал визначається як об'єктивними можливостями, так і внутрішньо особистісними чинниками, серед яких провідну роль відіграють здібності і особисте ставлення студентів до творчої діяльності. Акмеологічний підхід дозволяє визначати шляхи компенсації недосягнутого на попередньому відрізку життєвого шляху оптимуму розвитку, а також проектувати етапи особистісного зростання від однієї особистісної вершини до іншої.

Висновки Таким чином, в процесі формування соціальної зрілості студентів варто реалізовувати гуманістичний, компетентнісний, особистісно-орієнтований, акмеологічний, синергетичний, акмеологічний, діяльнісно-орієнтований, технологічний підходи, які сприяють подоланню традиційних стереотипних орієнтацій і ведуть до нового змісту, методів, технологій, забезпечуючи можливість пріоритетної концентрації на основних цілях, завданнях формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ і відповідають особливостям сучасної соціокультурної ситуації формування особистості.

Перспективи подальших розвідок полягають у удосконаленні системи формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ та розробці відповідного методичного забезпечення педагогічної технології формування соціальної зрілості студентів у навчально-виховному процесі ВАНЗ.

Література:

1. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентісного підходу у педагогіці / Виховання і культура № 1 – 2 (17 – 18), 2009, с.5-7.
2. Вірковський А. П., Гужанова Т. С. Синергетичний підхід до освітніх технологій навчання й виховання // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2003. – № 12. – С. 186-189.
3. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору: [монографія] / Василь Григорович Кремень. – Київ: Пед. думка, 2009. – 520 с..
4. Князева О., Курдюмов С. Синергетичні методи освіти // Завуч. – 2004. – № 36 (222). – С. 9-10.
5. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. – К.: —ЕксОб, 1999. – 304 с.
6. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов – М.: Прогресс, 1984. – 445 с.
7. Михальська В. Р. Підготовка студентів педагогічного коледжу до управління навчальною діяльністю молодших школярів. Спеціальність 13.00.04 – теорія та методика професійної освіти. – Автореф. дис. канд. пед. наук. – Вінниця. – 2006. – 22 с.
8. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти // Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики / Оксана Овчарук. К.: К.І.С., 2003. – С. 13-37.
9. Толковий словарь живого великорусского языка [Электронный ресурс]: Версия 7042034, сохран. в 20:19 UTC 17 января 2008 / Авторы Википедии // Википедия, свободная энциклопедия. - Электрон. дан. - Сан-Франциско: Фонд Викимедиа, 2008. - Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/?oldid=7042034>.

10. Щербакова Ю. Цінності об'єднаної Європи: монографія / Юлія Щербакова. – Київ: Академія, 2014. – 206 с., с. 12–13.

11. Raimes A. *Techniques in Teaching Writing. Teaching Techniques in English as a Second Language / Series Editors: Russell N. Campbell and William E. Rutherford, Oxford University Press.* – 1988. – 395 p.

References:

1. Bekh I. D. *Teoretyko-prykladnyy sens kompetentisnoho pidkhodu u pedahohitsi / Vykhovannya i kul'tura № 1 – 2 (17 – 18), 2009, s.5-7.*

2. Virkovs'kyy A.P., Huzhanova T.S. *Synerhetychnyy pidkhid do osvithnikh tekhnolohiy navchannya y vykhovannya // Visnyk Zhytomyr's'koho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka.* – 2003. – № 12. – S. 186-189.

3. Kremen' V. H. *Filosofiya lyudynotsentryzmu v stratehiyakh osvithn'oho prostoru: [monohrafiya] / Vasyl' Hryhorovych Kremen'.* – Kyiv: Ped. dumka, 2009. – 520 s.

4. Knyazyeva O., Kurdyumov S. *Synerhetychni metody osvity // Zavuch.* – 2004. – № 36 (222). – S. 9-10.

5. Loznytsya V.S. *Psykholohiya i pedahohika: osnovni polozhennya. Navchal'nyy posibnyk dlya samostiynoho vyvchennya dystsypliny.* – K.: —EksOb, 1999. – 304 s.

6. Lomov B. F. *Metodolohycheskye y teoretycheskye problemy psykholohyy / B. F. Lomov – M. : Prohress, 1984. – 445 s.*

7. Mykhal's'ka V.R. *Pidhotovka studentiv pedahohichnoho koledzhu do upravlinnya navchal'noyu diyal'nistyuu molodshykh shkolyariv. Spetsial'nist' 13.00.04 – teoriya ta metodyka profesiynoyi osvity.* – Avtoref. dys. kand. ped. nauk. – Vinnytsya. – 2006. – 22 s.

8. Ovcharuk O. *Kompetentnosti yak klyuch do onovlennya zmistu osvity // Stratehiya reformuvannya osvity v Ukrayini: rekomendatsiyi z osvithn'oyi polityky / Oksana Ovcharuk. K.: K.I.S., 2003. – S. 13-37.*

9. *Tolkovyy slovar zhivogo velikoruskogo yazyka [Elektronnyy resurs]: Versiya 7042034, sokhran. v 20:19 UTC 17 yanvarya 2008 / Avtory Vikipedii // Vikipediya, svobodnaya entsiklopediya. - Elektron. dan. - San-Frantsisko: Fond Wikimedia, 2008. - Rezhim dostupa: <http://ru.wikipedia.org/?oldid=7042034>.*
10. *Shcherbakova Yu. Tsinnosti ob"yednanoyi Yevropy: monohrafiya / Yuliya Shcherbakova. – Kyiv: Akademiya, 2014. – 206 s., s. 12–13.*